

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

УДК 330.8:[330.322]:[339.9](477)(438)

Опортуністична поведінка та її вплив на інвестиційно-інноваційні процеси в українсько-польському транскордонному регіоні: механізми, тенденції, засоби подолання деструкцій

Борщевський В.В.

доктор економічних наук,
завідувач відділу розвитку територіальних громад
і транскордонного співробітництва
ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України»

Бабій Г.Я.

здобувач наукового ступеня кандидата наук
ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України»

У статті досліджено характерні особливості та механізми формування опортуністичної поведінки у сусідніх із Польщею прикордонних регіонах України, а також її вплив на розвиток інвестиційно-інноваційних процесів у межах українсько-польського транскордонного регіону. Сформульовано пропозиції для органів державної влади і місцевого самоврядування щодо нівелювання деструктивного впливу опортуністичної поведінки на інвестиційно-інноваційну активність у прикордонних із Польщею регіонах України.

Ключові слова: опортуністична поведінка, інвестиційно-інноваційні процеси, українсько-польський транскордонний регіон.

Борщевский В.В., Бабий Г.Я. ОПОРТУНИСТИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ИНВЕСТИЦИОННО-ИННОВАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНСКО-ПОЛЬСКОМ ТРАНСГРАНИЧНОМ РЕГИОНЕ: МЕХАНИЗМЫ, ТЕНДЕНЦИИ, СРЕДСТВА ПРЕОДОЛЕНИЯ ДЕСТРУКЦИЙ

В статье исследованы характерные особенности и механизмы формирования оппортунистического поведения в соседних с Польшей приграничных регионах Украины, а также его влияние на развитие инвестиционно-инновационных процессов в рамках украинско-польского трансграничного региона. Сформулированы рекомендации для органов государственной власти и местного самоуправления, касающиеся нивелирования деструктивного влияния оппортунистического поведения на инвестиционно-инновационную активность в приграничных с Польшей регионах Украины.

Ключевые слова: оппортунистическое поведение, инвестиционно-инновационные процессы, украинско-польский трансграничный регион.

Borshchevsky V.V., Babiy G.Y. OPPORTUNISTIC BEHAVIOR AND ITS INFLUENCE ON INVESTMENT-INNOVATION PROCESSES IN THE UKRAINIAN-POLISH TRANSBOUNDARY REGION: MECHANISMS, TRENDS, MEANS OF OVERCOMING DESTRUCTIONS

The specific features and mechanisms of opportunistic behavior formation in neighboring with Poland near-border Ukrainian regions are investigating, as well as its impact on the development of investment-innovation processes within the Ukrainian-Polish cross-border region. Recommendations for the bodies of state power and local self-governments concerning the leveling of the destructive influence of opportunistic behavior on investment-innovation activity in the regions of Ukraine bordering with Poland are formulated.

Keywords: opportunistic behavior, investment-innovation processes, Ukrainian-Polish cross-border region.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Суспільно-психологічні чинники впливу традиційно відіграють важливу роль у розвитку інвестиційно-інноваційних процесів у межах українсько-польського транскордонного регіону. Передусім це стосується стерео-

типів економічної поведінки, рівня взаємної довіри між суб'єктами підприємництва, місцевою владою та населенням сусідніх прикордонних територій України та Польщі, розвиненості соціальних комунікацій між ними, а також морально-етичних норм і культури ведення

бізнесу. Все це має неабияке значення для формування соціального та інформаційного механізмів активізації інвестиційно-інноваційних процесів в українсько-польському транскордонному регіоні.

У сучасних соціально-економічних умовах особливого значення у контексті розгортання інвестиційно-інноваційних процесів у сусідніх прикордонних регіонах України та Польщі набуває опортуністична поведінка, яка знаходить свій вияв у повсякденному житті, часто проектується на сфери підприємницької діяльності, транскордонного співробітництва, місцевого самоврядування тощо. Крім того, опортуністична поведінка чинить значний деструктивний вплив на продуктивність праці, якість людського та соціального капіталу та ефективність використання природно-ресурсного потенціалу сусідніх прикордонних регіонів України та Польщі. Це негативно відображається на стереотипах сприйняття іноземних інвесторів, відношенні до інновацій, пріоритетних напрямках підприємницької активності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зважаючи на актуальність цієї проблеми, її дослідженню приділялася значна увага вітчизняних і закордонних авторів. Так, сам термін «опортуністична поведінка» був уведений у науковий обіг О. Вільямсоном, який вибудував свою теорію навколо ідеї, що суб'єкти економіки схильні послідовно та наполегливо обстоювати власну вигоду, навіть тоді, коли для її досягнення необхідно застосовувати такі специфічні засоби, як брехня, халатність чи ухиляння від узятих на себе зобов'язань [9].

Особливо яскраво дослідження опортуністичної поведінки представлені в роботах науковців, які висвітлювали проблеми економічної трансформації в постсоціалістичний, зокрема у пострадянський, період. У цьому сенсі слід відзначити праці Є. Бортника, В. Вольчика, В. Іноземцева, Р. Нурєєва, М. Одинцової, В. Полтеровича та ін. З українських авторів різним аспектам опортуністичної поведінки приділяли увагу М. Данько [5], О. Іваницька [6], О. Мороз [8], Н. Прус [10], М. Чабанна [11], Д. Яковлев [13] та інші дослідники.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у виявленні основних чинників поширення опортуністичної поведінки в українсько-польському транскордонному регіоні, ідентифікації джерел її формування та способів поширення, а також формулювання пропозицій для органів державної влади і місцевого самоврядування щодо ниве-

лювання деструктивного впливу цієї поведінки на інвестиційно-інноваційну активність у прикордонних із Польщею регіонах України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Опортуністична поведінка є інституційним феноменом, який ґрунтується на об'єктивних передумовах виникнення. Більшість із них концентрується в суспільно-психологічній та суспільній площинах економічного розвитку. Часто «пусковим імпульсом» опортуністичної поведінки виступають інформаційні асиметрії (різний обсяг інформації, якою володіють окремі економічні агенти про одне і те ж економічне явище чи процес).

У науковій літературі виділяється три основні площини поширення опортуністичної поведінки відповідно до трьох основних типів інформаційних асиметрій: 1) «приховані характеристики» або зловживання, зумовлені «невидимою інформацією», яка дає змогу одному економічному агенту неякісно виконувати взяті на себе зобов'язання, оскільки інші агенти не мають повної інформації про ці зобов'язання (наприклад, у разі використання виробником менш якісних і дешевших матеріалів для виготовлення продукції, яка продається споживачам за цінами тих товарів, які виготовлені з якісних і дорогих комплектуючих); 2) «приховані дії», спричинені приховуванням інформації (несумлінна поведінка, яка отримала назву «моральний ризик» і характеризується невиконанням або неякісним виконанням обов'язків одного економічного агента перед іншим у силу відсутності належного контролю, наприклад якщо найманий працівник обманює свого працедавця); 3) приховані наміри, які несуть у собі загрозу вимагання (виникають у разі володіння одним з економічних агентів закритою інформацією, наприклад інсайдерською, про об'єкт майбутньої угоди, яка стає явною для інших агентів лише після укладення цієї угоди, зокрема про приховані дефекти товару, майбутнє зростання чи зниження ціни на нього, потенційне виведення на ринок товарів-замінників тощо) [1].

В українсько-польському транскордонному регіоні опортуністична поведінка виявляється в усіх трьох описаних площинах. Так, «приховані характеристики» знаходять своє відображення у проектуванні суспільно-психологічних проблем, породжених історичними та соціальними стереотипами, у сфері сучасних економічних відносин між учасниками українсько-польського транскордонного співробітництва. Наприклад, це стосується доволі стриманого або й недовірливого ставлення

до інвесторів, особливо іноземних, які зазвичай є носіями інноваційних технологій, у тому числі управлінських. Окрім того, у значній частині населення, особливо у прикордонних регіонах України, збереглися рудименти мислення «соціалістичними» категоріями рівності та справедливості, що веде до толерування ними соціального популізму та сприйняття великих інвесторів (капіталістів) як елементів, що схильні визискувати трудовий потенціал і природні ресурси приймаючої сторони. Це веде до підсвідомого або і зумисного блокування зусиль потенційних інвесторів, ускладнює реалізацію інвестиційно-інноваційних проектів, погіршує інвестиційний клімат у всьому українсько-польському транскордонному регіоні. Саме цим типом опортуністичної поведінки викликані відсутність інвестиційних пропозицій у більшості територіальних громад, незахищеність прав власності інвесторів, прагнення місцевої влади та населення перекидати на інвесторів, особливо іноземних, частину не властивих їм витрат (ремонт доріг, модернізація об'єктів інженерної інфраструктури тощо).

До цього ж типу опортуністичної поведінки належать тіньова економіка, корупція та хабарництво, а також поширеність контрабандних операцій в українсько-польському транскордонному регіоні. Усі ці вияви економічного опортунізму спричинені приховуванням частини інформації про власні мотиви, цілі та способи їх досягнення тими економічними агентами, які в силу різних причин не можуть забезпечити ефективної реалізації власних інтересів у межах наявного інституційно-правового поля. У цьому разі подолати опортуністичну поведінку значно легше, ніж у попередньому: достатньо лише змінити (лібералізувати) інституційно-правові умови ведення економічної діяльності для відповідних учасників українсько-польського транскордонного співробітництва та пов'язаних із ними господарюючих суб'єктів.

Прикладами опортуністичної поведінки, що чинить деструктивний вплив на активізацію інвестиційно-інноваційних процесів у межах українсько-польського транскордонного регіону, поширюючись у площині «прихованих дій», можуть слугувати неефективна діяльність євро регіонів та інститутів громадянського суспільства. Адже обидва євро регіони («Буг» і «Карпатський»), а також переважна частина громадських організацій, діяльність яких спрямована на реалізацію інфраструктурних проектів і на розвиток транскордонного

співробітництва в сусідніх прикордонних регіонах України та Польщі, здебільшого сконцентровані на реалізації проектів за програмами міжнародної технічної допомоги, вирішуючи при цьому вузьке коло завдань, сформованих грантодавцями.

Натомість функції з розбудови громадянського суспільства, підвищення якості людського та соціального капіталу українсько-польського прикордоння, системної модернізації його інституційної та прикордонної інфраструктури, які покладаються на відповідні інституції в країнах – членах ЄС, здебільшого не виконуються або виконуються неякісно. Тобто опортуністична поведінка, виражена у «прихованих діях», негативно впливає на діяльність неурядових організацій та євро регіонів, які функціонують в українсько-польському транскордонному регіоні, перетворюючи їх на «гранітоїдів». Із цього приводу вітчизняні дослідники, зокрема, відзначають, що ті неурядові організації, які фінансуються, головним чином, з іноземних джерел, сьогодні так і не змогли стати основою справжнього «третього сектору». У країнах – лідерах демократичного розвитку, відповідно до прийнятих норм, вважається нормальним співвідношення часток у бюджеті неурядових організацій, за якого 1/3 фінансування припадає на оплачувані послуги самої організації, 1/3 – на кошти, отримані за рахунок грантів (як із державного бюджету, так і від фондів-донорів), та 1/3 становлять пожертви від бізнесу. Що ж стосується України, то структура фінансування наших неурядових організацій має дещо викривлений характер. У середньому не менше 80% в їх фінансуванні становлять кошти міжнародних фондів-донорів. А стратегія фінансування міжнародними фондами нашого «третього сектору» в переважній більшості спрямована на підтримку короткотермінових (із терміном виконання до одного року) проектів із бюджетами, що передбачають використання не більше 10% коштів на потреби самої організації – виконавця проекту [4].

У такій ситуації чинити скільки-небудь серйозний вплив на стимулювання розвитку інвестиційно-інноваційних процесів у транскордонному регіоні, що охоплює сусідні прикордонні території України та Польщі, вказані інститути громадянського суспільства не можуть.

Ще одним прикладом деструктивного впливу опортуністичної поведінки, ґрунтованої на приховуванні інформації, на активі-

зацію інвестиційно-інноваційних процесів у межах українсько-польського транскордонного регіону може слугувати низька якість людського капіталу, яка виявляється у несумлінності найманих працівників та їх девіантній поведінці. Найбільш типовими прикладами такої поведінки з боку найманих працівників є різні види злочинства у компанії-інвесторів, фальсифікація документів (приписки), змова з клієнтами та постачальниками, використання майна компанії в особистих цілях, комп'ютерні злочини тощо [7].

Описані приклади девіантної поведінки найманих працівників, які роблять реалізацію інвестиційних проектів у нашій державі та в її прикордонних з ЄС регіонах доволі ризикованою, особливо якщо йдеться про впровадження інновацій, зумовлюються погіршенням якості людського капіталу через відтік кадрів за кордон. Наприклад, позиція України в рейтингу здатності країни на втримання талантів, тобто високоосвічених кадрів та молодих кваліфікованих спеціалістів, відповідає 140-му місцю зі 148. На фоні розвинутих країн – членів ЄС, де відповідні індекси мають максимальне значення, Україна виступає відвертим аутсайдером, межуючи з Єменом та Бурунді [12, с. 112].

Вказані недоліки підсилюються опортуністичною поведінкою мешканців українсько-польського транскордонного регіону, яку прийнято відносити до групи прихованих намірів. Як уже зазначалося, цей тип опортуністичної поведінки зумовлюється інформаційними асиметріями, що виникають у разі володіння одним або кількома економічними агентами такою інсайдерською інформацією, яка є закритою для всіх інших.

В українсько-польському транскордонному регіоні вказаний тип опортуністичної поведінки поширився у специфічних формах економічної активності, передусім таких, як прикордонна (човникова) торгівля та малий прикордонний рух, які, своєю чергою, стали основою для викривлення пропорцій транскордонного товарообміну та укорінення деформованої системи економічної спеціалізації по різні боки українсько-польського кордону. Так, з українського боку кордону концентрується низькотехнологічна, сировинно-орієнтована і трудомістка економіка, а з польського – більш сучасна та інноваційно спрямована.

У наукових публікаціях, присвячених цій проблематиці, акцентується увага на тому, що очевидною стає невідповідність економічного потенціалу транскордонного співро-

бітництва по різні боки кордону. При цьому всіх його учасників така ситуація, по суті, влаштує, адже мешканці прикордонних із Польщею регіонів України отримують можливість вирішувати свої локальні та короткотермінові економічні проблеми шляхом доступу до значно потужнішого господарського потенціалу західних сусідів, а їх польські партнери мають змогу використовувати (чи навіть імпортувати) дешевий і відносно якісний людський капітал з України, розширюючи при цьому ринки збуту своєї продукції. Усе зазначене дає підстави для висновку про взаємну вигоду, яку отримують українські та польські учасники транскордонного співробітництва від наявних диспропорцій у рівнях економічного розвитку [3, с. 111].

Разом із цим для інвесторів, особливо тих, які готові вкладати свої фінансові ресурси в реалізацію інноваційних проектів, така ситуація виявляється неприйнятною. Адже укорінення економічних диспропорцій по різні боки кордону, особливо щодо якості людського капіталу, породжує цілу низку ризиків та погіршує інвестиційний клімат у всьому українсько-польському транскордонному регіоні.

У цьому сенсі на особливу увагу заслуговує розроблення пропозицій, спрямованих на нівелювання деструктивного впливу опортуністичної поведінки, передусім щодо активізації інвестиційно-інноваційних процесів в українсько-польському транскордонному регіоні.

Основними засобами подолання описаних деструкцій опортуністичної поведінки можуть виступати:

- усунення інформаційних асиметрій, які лежать в основі виникнення найбільш руйнівних типів опортуністичної поведінки (подолання інформаційного вакууму, а також усунення прихованої та закритої інформації шляхом поліпшення інформаційно-технічного забезпечення системи транскордонних комунікацій);

- інформаційно-аналітична та навчально-освітня робота в середовищі найбільш активних учасників транскордонного співробітництва, у тому числі за спільної участі українських і польських громадських організацій, наукових установ і вищих навчальних закладів (систематичне проведення на регулярній основі спільних наукових досліджень, навчальних заходів і програм, конференцій і круглих столів, ділових форумів, семінарів і тренінгів тощо);

- впровадження системних організаційно-управлінських заходів, спрямованих на демотивацію учасників українсько-польського

транскордонного співробітництва толерувати різні форми опортуністичної поведінки (стимулювання відкритої конкуренції підприємницьких структур і громадських організацій у боротьбі за фінансові та матеріально-технічні ресурси, посилення прозорості у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, зокрема щодо розподілу та витрачання бюджетних коштів, лібералізація дозвільних процедур з одночасним проведенням навчань для потенційних і діючих суб'єктів транскордонного бізнесу і громадських активістів, удосконалення інноваційної інфраструктури транскордонних ринків інформаційно-аналітичних і навчально-освітніх послуг).

Для нівелювання передумов та блокування чинників поширення рейдерства в українській частині спільного транскордонного регіону з Польщею необхідно підвищити ефективність функціонування організаційно-економічного та ринкового механізмів активізації інвестиційно-інноваційних процесів у його межах. Передусім це стосується імплементації європейських стандартів у сфері судочинства, забезпечення прозорості приватизаційних процесів, захисту власності, регулювання відносин у сфері корпоративних прав, запровадження цивілізованого ринку земель тощо.

Водночас для підвищення ефективності функціонування установ та організацій науково-дослідної сфери, локалізованих у сусідніх прикордонних регіонах України та Польщі, а також підвищення їх спроможності генерувати інноваційні ідеї та створювати сучасні інноваційні продукти, включаючи нарощування потенціалу транскордонного трансферу технологій, доцільно запровадити низку системних заходів організаційно-економічного та суспільно-психологічного характеру.

Передусім це стосується активізації співпраці між науковими установами та вищими навчальними закладами сусідніх прикордонних областей України та воєводств Польщі. Зокрема, в сучасних умовах особливої актуальності набувають запровадження згаданими українськими і польськими вищими

навчальними закладами та науковими установами спільних транскордонних навчально-освітніх програм і науково-дослідницьких проектів, посилення їх співпраці з органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства тощо.

Відповідні заходи дають змогу активізувати діяльність органів місцевого самоврядування прикордонних із Польщею регіонів України в напрямі посилення двостороннього співробітництва зі своїми польськими відповідниками, а отже, сприятимуть нарощуванню інвестиційно-інноваційного потенціалу всього українсько-польського транскордонного регіону. Крім того, органи місцевого самоврядування зможуть на новій інституційній основі суттєво посилити свій координуючий вплив на співробітництво підприємницьких структур та іноземних інвесторів з українськими та польськими науковими установами та вищими навчальними закладами для створення затребуваних ринком інноваційних продуктів, а також налагодження сучасних форм комерціалізації інновацій.

Висновки з цього дослідження. Реалізація цих та інших пов'язаних із ними заходів дасть змогу суттєво знизити рівень опортуністичної поведінки в українсько-польському транскордонному регіоні, передусім з погляду її деструктивного впливу на активізацію інвестиційно-інноваційних процесів у прикордонних областях України та сусідніх із ними воєводствах Польщі. Разом із цим виникнуть сприятливі передумови для підвищення інноваційної спроможності наукових установ і вищих навчальних закладів, локалізованих в українській частині спільного із Польщею транскордонного регіону.

Перспектива подальших досліджень у цьому напрямі стосується розроблення конкретних механізмів подолання опортуністичної поведінки в межах окремих об'єднаних територіальних громад України, які формуються в умовах децентралізації влади і входять до складу українсько-польського транскордонного регіону, а також євро регіонів «Буг» і «Карпатський».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асиметрія інформації та опортуністична поведінка. URL: http://stud.com.ua/49045/ekonomika/asimetriya_informatsiyi_oportunisticzna_povedinka/.
2. Бортник Е., Лукьянова Л. Влияние качества экономических институтов на развитие социального капитала (вопросы теории). URL: http://zbirnik.bukuniver.edu.ua/issue_articles/4_2.pdf/.
3. Борщевський В., Куцаб-Бонк К. Інституційна пастка транскордонної дивергенції: причини формування та засоби усунення. Регіональна економіка. 2016. № 4. С. 108–117.

4. «Грантоїди» чи цеглинка громадянського суспільства. URL: https://dt.ua/SOCIETY/grantoyidi_chi_tseglinki_gromadyanskogo_suspilstva.html/.
5. Данько М. Методологічні особливості оцінки рівня трансакційних витрат у науково-інноваційній сфері. URL: http://eip.org.ua/docs/EP_04_1_86_uk.pdf/.
6. Іваницька О. Трансакції як витрати експлуатації економічної системи. URL: <http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/11404/1/34.pdf/>.
7. Лідерство в умовах появи девіацій і конфліктів. URL: http://stud.com.ua/51796/menedzhment/liderstvo_umovah_poyavi_deviatsiyi_konfliktiv/.
8. Опортуністична діяльність в аграрному секторі України як конфліктоутворюючий фактор / О. Мороз, В. Семцов, Г. Кукель. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14014/Мороз%20О.В.%20Опортуністична%20діяльність%20в%20аграрному%20секторі%20України%20як%20конфліктологічний%20фактор.pdf?sequence=1&isAllowed=y/>.
9. Одинцова М. Інституційна економіка. URL: <http://econ.me.pn/opportunisticheskoe-povedenie-19315.html/>.
10. Прус Н. Витрати опортуністичної поведінки в системі економічної безпеки підприємства. Управління проектами та розвиток виробництва. 2012. № 4 (44). С. 32–37. URL: <http://www.pmdp.org.ua/images/Journal/44/12pnevbp.pdf/>.
11. Чабанна М. Опортуністична поведінка суб'єктів партійної діяльності. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nzipiend_2012_3_11/.
12. Щепіна Т. Проблеми формування сприятливого інвестиційного клімату в Україні. Проблеми підвищення ефективності інфраструктури. 2014. № 38. С. 109–114.
13. Яковлев Д. Опортуністична поведінка як складова політичних реформ. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/3788?locale-attribute=uk/>.

REFERENCES

1. Asymetriia informatsii ta oportunistychna povedinka; available at: http://stud.com.ua/49045/ekonomika/asimetriya_informatsiyi_oportunistichna_povedinka/
2. Bortnyk E. (2011) Vliyanye kachestva ekonomicheskikh ynstytutov na razvytye sotsyalnogo kapytala (voprosy teoryi) / E. Bortnyk, L. Lukianova; available at: http://zbrnuk.bukuniver.edu.ua/issue_articles/4_2.pdf/
3. Borshchevskiy V. (2016) Instytutsiina pastka transkordonnoi dyverhentsii: prychny formuvannia ta zasoby usunennia / V. Borshchevskiy, K. Kutsab-Bonk // Rehionalna ekonomika. – No 4. – P. 108-117.
4. «Hrantoidy» chy tsehlynky hromadianskoho suspilstva; available at: https://dt.ua/SOCIETY/grantoyidi_chi_tseglinki_gromadyanskogo_suspilstva.html/
5. Danko M. (2004) Metodolohichni osoblyvosti otsinky rivnia transaktsiinykh vytrat u naukovu-innovatsiynii sferi / M. Danko; available at: http://eip.org.ua/docs/EP_04_1_86_uk.pdf/
6. Ivanytska O. (2014) Transaktsii yak vytraty ekspluatatsii ekonomichnoi systemy / O. Ivanytska; available at: <http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/11404/1/34.pdf/>
7. Liderstvo v umovakh poiavy deviiatsii i konfliktiv; available at: http://stud.com.ua/51796/menedzhment/liderstvo_umovah_poyavi_deviatsiyi_konfliktiv/
8. Moroz O. (2014) Oportunistychna diialnist v ahrarynomu sektori Ukrainy yak konfliktoutvoriuiuchy faktor / O. Moroz, V. Semtsov, H. Kukel; available at: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14014/Мороз%20О.В.%20Опортуністична%20діяльність%20в%20аграрному%20секторі%20України%20як%20конфліктологічний%20фактор.pdf?sequence=1&isAllowed=y/>
9. Odyntsova M. (2009) Instytutsiina ekonomika / M. Odyntsova; available at: <http://econ.me.pn/opportunisticheskoe-povedenie-19315.html/>
10. Prus N. (2012) Vytraty oportunistychnoi povedinky v systemi ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva / N. Prus // Upravlinnia proektamy ta rozvytok vyrobnytstva. – No 4 (44). – P. 32-37.
11. Chabanna M. (2012) Oportunistychna povedinka subiektiv partiinoi diialnosti / M. Chabanna; available at: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nzipiend_2012_3_11/
12. Shchepina T. (2014) Problemy formuvannia spryiatlyvoho investytsiynoho klimatu v Ukraini / T. Shchepina // Problemy pidvyshchennia efektyvnosti infrastruktury. – No 38. – S. 109-114.
13. Yakovliev D. (2014) Oportunistychna povedinka yak skladova politychnykh reform / D. Yakovliev; available at: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/3788?locale-attribute=uk/>